

Lidia POTYKANOWICZ-SUDA
Baldowo

Szlak bojowy 2 Korpusu Polskiego w archiwaliach Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych

Streszczenie

W artykule, na tle historycznym obrazującym powstanie 2 Korpusu Polskiego i jego szlak bojowy na terenie Włoch, omówiono wybrane materiały archiwalne dotyczące tych zagadnień, zgromadzone przez Papieski Instytut Studiów Kościelnych w czasie jego działalności w Rzymie. Ukazują one zarówno różne drogi polskich żołnierzy do Armii Andersa, przygotowania na pustyniach Bliskiego Wschodu do wyjazdu na front jak i ich heroizm i poświęcenie na polach bitew, przy zdobywaniu m.in. Monte Cassino czy wyzwaniu wielu włoskich miast. Pamięć o czynach 2 Korpusu przybliżają liczne archiwalia z uroczystości rocznicowych na polskich cmentarzach wojennych na terenie Włoch.

Słowa kluczowe: 2 Korpus Polski, gen. Władysław Anders, Włochy, Monte Cassino

W 1958 roku z inicjatywy kardynała Stefana Wyszyńskiego, prymasa Polski i jezuitów Prowincji Wielkopolsko-Mazowieckiej Towarzystwa Jezusowego powstał w Rzymie Papieski Instytut Studiów Kościelnych (PISK) – od 2025 roku mieści się on w Kolegium Bobolanum w Warszawie. Celem Instytutu jest poszukiwanie, ewidencjonowanie i opracowywanie watykańskich materiałów archiwalnych dotyczących historii Kościoła w Polsce oraz gromadzenie ich reprodukcji. Aktywna działalność Instytutu, a także jego czynny udział w życiu kulturalno-naukowym rzymskiej Polonii naturalnie spowodowały, że z czasem stanęły przed nim kolejne zadania. Otóż wychodząc naprzeciw oczekiwaniom polskiej emigracji Instytut zaczął przejmować do swego zasobu cenne archiwalia odnoszące się do XX-wiecznej

historii Polaków na emigracji. Wśród nich są m.in. bogate spuścizny po uczonych, artystach, działaczach społecznych, politycznych, urzędnikach, jak również grupa dokumentów odnosząca się do działalności różnych organizacji oraz zbiory tematyczne. W dotychczas wydzielonych i uporządkowanych zespołach archiwalnych¹ są także różnorodne materiały dotyczące 2 Korpusu Polskiego (2 KP), w tym jego szlaku bojowego na terenie Włoch i walk o wzgórze Monte Cassino. Zanim przystąpimy do ich omówienia przeanalizujemy pokrótce genezę powstania 2 KP. Zobaczmy jak różnymi drogami docierali polscy żołnierze, ochotnicy w jego szeregi. A ślady tych wędrówek znajdziemy w przykładowych archiwaliach.

Po agresji ZSRR na Polskę 17 września 1939 roku władze Rzeczypospolitej – celem uniknięcia niewoli i wymuszonej kapitulacji – zostały zobligowane do przeniesienia siedziby poza granice kraju. W ślad za naczelnymi władzami państwowymi i wojskowymi dziesiątki tysięcy polskich żołnierzy i cywilów ewakuowało się do krajów sąsiednich, głównie do Rumunii i Węgier. Wielu z nich pozostało w tych krajach do końca wojny. Jednak większość żołnierzy i ochotników pragnąc dalej walczyć z niemieckim i sowieckim najeźdźcą przedostała się do odradzającej się we Francji polskiej armii. Część z nich zaś dotarła na Bliski Wschód². Tam wiosną 1940 roku została sformowana Brygada Strzelców Karpackich, która później już jako Samodzielna Brygada Strzelców Karpackich (SBSK), u boku oddziałów brytyjskich i australijskich, wstąpiła się w walkach pod Tobrukiem i El-Gazalą. W maju 1942 roku brygada została rozformowana, a jej oddziały weszły w skład powstałej wówczas 3 Dywizji Strzelców Karpackich (3 DSK) będącej później podstawą 2 KP³.

Pośród żołnierzy i ochotników, których droga do korpusu wiodła przez służbę w SBSK na Bliskim Wschodzie był Karol Kleszczyński – dziennikarz, dyplomata, pisarz, wybitny działacz polonijny. Po bitwie pod Tobrukiem, przenoszony do różnych formacji wojskowych, od września 1943 roku służył już w szeregach 2 KP jako korespondent wojenny 5 Kresowej Dywizji Piechoty (5 KDP). W przejętej przez Instytut znacznej części spuścizny Kleszczyńskiego znajduje się m.in. kilka teczek aktowych z jego odręcznymi notatkami

¹ Spis opracowanych zespołów archiwalnych dostępny online na stronie Instytutu w zakładce Archiwum.

² W artykule odstępiono od obowiązującej w czasie II wojny światowej brytyjskiej terminologii wojskowej, w ramach której obszar obecnie określany jako Bliski Wschód nazywano Środkowym Wschodem.

³ Witold BIEGAŃSKI, *Polskie Siły zbrojne na Zachodzie 1939-1945*. Warszawa, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990, s. 64-65. Więcej na temat genezy powstania i szlaku bojowego 3 DSK zob. m.in. *Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich 1942-1947*, t. 1. Red. Mieczysław MŁOTEK, Londyn, Zarząd Główny Związku Karpatczyków, 1978. Zbigniew DUNIN-WILCZYŃSKI, *Pustynia i skorpiony: wojsko polskie w Iraku 1942-1943*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2007.

wojennymi z lat 1939-1945 ukazującymi nieprostą wędrówkę do korpusu, a później walkę w jego szeregach⁴.

W czasie, gdy na Bliskim Wschodzie formowały się pierwsze polskie oddziały (1940-1941), mieszkańcy okupowanych i anektowanych przez ZSRR wschodnich ziem Rzeczypospolitej Polskiej poddani zostali brutalnym represjom. Do czerwca 1941 roku Sowieci aresztowali, internowali i deportowali w głąb Rosji ok. 500 tysięcy (różne dane) żołnierzy i osób cywilnych. Znacznej części z nich nigdy nie udało się wrócić w ojczyste strony. Wkrótce po agresji III Rzeszy na Związek Sowiecki (22 VI 1941) doszło do podpisania układu politycznego między Polską a ZSRR zwanego układem Sikorski-Majski (30 VII), a kilkanaście dni później umowy polsko-sowieckiej. W wyniku tych uzgodnień ze zwolnionych z łaagrów, więzień i obozów koncentracyjnych tzw. Gułagu⁵ obywateli polskich z Rzeczypospolitej w sierpniu 1941 roku rozpoczęto formowanie Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) w ZSRR pod dowództwem gen. dyw. Władysława Andersa, zwanych potocznie Armią Andersa.

Zmieniająca się sytuacja polityczna spowodowała, iż Anders dzięki poparciu mocarstw zachodnich, rozpoczął w marcu 1942 roku ewakuację armii oraz przybywającej do niej ludności cywilnej na Bliski Wschód. Do września „nieludzką ziemię” opuściło 115 tysięcy osób, w tym ok. 78 tysięcy żołnierzy⁶. W gronie tych osób był Stanisław Kościółkowski, wybitny historyk, profesor Uniwersytetu Stefana Batorego w Wilnie. W jego spuściźnie przechowywanej w APISK znajduje się list, który otrzymał od swojego krewnego ogniomistrza Stefana Bakinowskiego. W krótkim, ale jakże bogatym w treść liście, datowanym na 16 lipca 1942 roku, informuje on stryja o swoim aresztowaniu w styczniu 1940 roku, pobycie w więzieniu

⁴ Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych [=APISK] 3/252-254. O twórcy spuścizny zob. Maria Barbara TOPOLSKA, „Kleszczyński Karol”, w: *Polonia włoska. Słownik Polaków i instytucji polskich we Włoszech*. Red. Kazimierz DOPIERAŁA, Hieronim FOKCIŃSKI, Bydgoszcz, Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, Pontificio Istituto di Studi Eclesiastici (Rzym), 2002, s. 57-58. *Spuścizna Karola Kleszczyńskiego [1861/1917-1996. Inwentarz*. Oprac. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Mariola SZALENIEC, Rzym 2016 [komputeropis dostępny w APISK oraz online na stronie Instytutu w zakładce Archiwum]. Na temat 5 KDP zob. m.in. *5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941-1947. Zarys dziejów*. Red. Andrzej SUCHCITZ, Londyn, Fundusz Pomocy Wdowom, Sierotom i Inwalidom 5 Kresowej Dywizji Piechoty, 2012.

⁵ Główny Zarząd Poprawczych Obozów Pracy – podmiot zarządzający obozami koncentracyjnymi (łagrami) w ZSRR. Zob. m.in. Anne APPLEBAUM, *Gułag*. Warszawa, Wydawnictwo Agora, 2018.

⁶ Jacek PIETRZAK, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach II wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012, s. 60-69. Więcej zob. m.in. Władysław ANDERS, *Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939-1946*. Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2018. *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940-1941*, t. II. Red. Bernadetta GRONEK, Grzegorz JAKUBOWSKI. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001. *Z Kresów Wschodnich RP na wygnanie. Opowieści zesłańców 1940-1946*. Oprac. Henryka ŁAPPO, Londyn, Ognisko Rodzin Osadników Kresowych, 1996. Piotr ŻAROŃ, *Armia Andersa*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 1996.

etapowym NKWD⁷, wywiezieniu w głąb Rosji i po tzw. amnestii (układ Sikorski-Majski) dotarciu do Armii Andersa⁸. Z innych źródeł wiadomo, że Bakinowski wraz z 2 KP brał udział w kampanii włoskiej i bitwie o Monte Cassino⁹.

Natomiast trudno jest dzisiaj piszącej te słowa dokończyć historię niezwyklej pamiątki o charakterze muzealnym przechowywanej w zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie. A jest nią niepozorny biały haftowany orzełek wojskowy z 1939 roku na zielonym grubym materiale. Jak wynika z zachowanego opisu został on wycięty z czapki przez Bolesława Michnowicza przed jego internowaniem w ZSRR¹⁰. Jakie były losy jego właściciela, jak udało mu się ukrywać ten znak polskości przed sowieckim barbarzyństwem? Dzisiaj wiemy tylko tyle, że orzełek trafił do PISK w związku z organizowaną przez Instytut wystawą z okazji 40-lecia bitwy o Monte Cassino. Ofiarodawcą był sam Bolesław Michnowicz zamieszkały wówczas w USA. Czy był związany z 2 KP? Prawdopodobnie tak. Możliwe, iż pełną odpowiedź dałby nieżyjący już wieloletni rektor PISK dr Hieronim Fokciński SJ, który wraz ze współpracownikami przygotowywał tę wystawę i czynił wiele starań, aby zabezpieczyć archiwalny zasób narodowy na emigracji¹¹.

Orzełek wojskowy z 1939 r. wycięty z czapki przez Bolesława Michnowicza przed jego internowaniem w ZSRR.

Wróćmy do powołania 2 KP i prześledźmy jego losy na włoskiej ziemi. Otóż 12 września 1942 roku w Iraku, Iranie i Palestynie z połączenia Wojska Polskiego na Bliskim

⁷ Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych – centralny organ władz bezpieczeństwa w sowieckiej Rosji (od 1917) i ZSRR (do 1946), potocznie zwany policją polityczną.

⁸ APISK 7/12. Na temat autora spuścizny zob. m.in. *Stanisław Kościalkowski pamięci przywrócony*. Red. Małgorzata DĄBROWSKA, Warszawa-Lódź, Instytut Pamięi Narodowej, Uniwersytet Łódzki, 2016. *Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924-1950. Inwentarz*. Oprac. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Mariola SZALENIEC, Rzym 2015 [komputeropis dostępny w APISK oraz online na stronie Instytutu w zakładce Archiwum].

⁹ Stefania WÓJCIKOWA, „Nekrologia – zmarli w 1983”, *Rocznik Warszawski* 20 (1988), s. 289.

¹⁰ APISK 10/210.

¹¹ W 2009 r. prezydent Lech Kaczyński odznaczył o. Fokcińskiego Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski za zasługi w upowszechnianiu wiedzy o historii Kościoła w Polsce, za popularyzowanie polskiej kultury oraz za działalność na rzecz społeczności polskiej we Włoszech. Więcej na temat o. Fokcińskiego zob. na stronie Instytutu w zakładce O nas > Historia.

Wschodzie i przybyłych z ZSRR PSZ została utworzona Armia Polska na Wschodzie (APW) pod dowództwem gen. Andersa. W niecały rok później, tj. 21 lipca 1943 roku, z jej dowództwa oraz 3 DSK, 5 KDP, 2 Warszawskiej Dywizji Pancernej (2 WDP) i jednostek pozadywizyjnych sformowano w Iraku 2 KP. Stanęli więc obok siebie żołnierze września 1939 roku, kampanii norweskiej i francuskiej 1940 roku, więźniowie sowieckich łagrów, obrońcy Tobruku. Dowódcą korpusu został gen. Anders. W sierpniu i wrześniu 1943 roku 2 KP przemieszczono do południowej Palestyny i podporządkowano dowódcy brytyjskiej 9 Armii. Żołnierze przechodzili tam dalsze szkolenie, zanim w listopadzie rozpoczęto przegrupowanie korpusu do Egiptu¹².

W archiwum Instytutu znajduje się wyjątkowa kolekcja fotografii po o. Kazimierzu Kucharskim SJ, kapłanie, społeczniku i współorganizatorze konspiracyjnych ugrupowań niepodległościowych w Wilnie po wybuchu II wojny światowej, więźniu NKWD. Po tzw. amnestii o. Kucharski opuścił z Armią Andersa „niehumanitarną ziemię” i dotarł na Bliski Wschód, gdzie w latach 1942-1944 był m.in. kapłanem w Centrum Wyszkożenia Armii, które działało najpierw w ramach APW, a pod koniec 1943 r. weszło w skład Bazy 2 KP¹³. Zachowane fotografie pochodzą z lat 1942-1944. Przedstawiają one m.in. polskich żołnierzy w tropikalnych mundurach na odprawach, ćwiczeniach, uczestniczących w nabożeństwach w pustynnych obozach, pieszych wycieczkach, czy ich kontakty z ludnością arabską¹⁴.

Polscy żołnierze podczas marszu przez pustynię na Środkowym Wschodzie, ok. roku 1942-1943.

¹² *Działania 2 Korpusu we Włoszech*, t. 1. Red. Stanisław BIEGAŃSKI, Rzym-Londyn, Fundacja Rzymska im. J. Z. Umiastowskiej, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, 2024 [reprint], s. 30-36. ŻARON, dz. cyt., s. 199-200.

¹³ Jerzy BRZOZOWSKI, *Życiorys Księdza Kazimierza Kucharskiego T.J.*, <https://kpbc.umk.pl/dlibra/publication/250115/edition/246566?language=pl> [dostęp: 29.04.2025]. *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995*. Oprac. Ludwik GRZEBIEŃ i in., Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum – Wydawnictwo WAM, 2004, s. 341. Bartosz JANCZAK, *Organizacja i wyszkolenie Armii Polskiej na Wschodzie w latach 1942-1944*. Łódź-Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2023, s. 305.

¹⁴ APISK 35/1-29.

Natomiast w zbiorze materiałów dotyczących PSZ na Zachodzie jest kilka fotografii odnoszących się bezpośrednio do przygotowań przed wyruszeniem na front włoski. Pochodzą one od osoby prywatnej. Trzy z nich przedstawiają zaprzysiężenie grupy rekrutów 2 KP w obozie wojskowym w miejscowości Gadera w Palestynie (prawdopodobnie wrzesień-październik 1943 r.). Każda z fotografii obrazuje przysięgę innej grupy wyznaniowej: rzymskokatolickiej, greckokatolickiej i mojżeszowej. Na kolejnej idą już razem, w jednym szeregu i razem już wyruszą niebawem na front z nadzieją, że wrócą do wolnej Ojczyzny. Ostatnia fotografia wykonana na pustyni pod miejscowością Beer-Szewa (ok. 40 km od Morza Śródziemnego) na przełomie lat 1943 i 1944 przedstawia przygotowany do przeglądu sprzęt 22 Kompanii Zaopatrywania Artylerii (późniejsza 22 Kompania Transportowa), wchodzącej w skład korpusu¹⁵.

Zaprzysiężenie grupy rekrutów 2 Korpusu Polskiego wyznania greckokatolickiego w miejscowości Gadera w Palestynie, prawdopodobnie wrzesień-październik 1943 r.

Od 21 grudnia 1943 roku na front włoski zaczęły przybywać drogą morską oddziały 2 KP (łącznie ok. 53 tys. żołnierzy). Weszły one w skład brytyjskiej 8 Armii i od tej pory stały się kluczową siłą w kampanii włoskiej walcząc i przyczyniając się w znaczący sposób do alianckiej przewagi od ataku od strony Zatoki Taranto do ostatecznej bitwy o Bolonię. I tak od lutego oddziały 2 KP toczyły potyczki z niemieckimi oddziałami rozlokowanymi na silnie ufortyfikowanym pasie obronnym zwanym Linia Gustawa biegnącą wzdłuż rzeki Sangro. Pod koniec marca gen. Anders przyjął propozycję gen. Olivera Leese'a, dowódcy 8 Armii, aby 2 KP wziął udział w czwartym już szturmie wojsk alianckich o przełamanie Linii Gustawa w rejonie masywu Monte Cassino. Stanowiła ona bowiem zasadniczą przeszkodę w dalszym

¹⁵ APISK 10/160, nr 1-5.

postępie walk na Półwyspie Apenińskim. Korpus miał za zadanie zdobyć wzgórze i klasztor na Monte Cassino – kluczową pozycję obronną wojsk niemieckich na tej linii.

W kwietniu rozpoczęło się planowanie i przygotowanie do boju. 11 maja odczytano żołnierzom 2 KP rozkaz dowódcy:

Żołnierze – za bandycką napaść Niemców na Polskę, za rozbiór Polski wraz z bolszewikami, za tysiące zrujnowanych miast i wsi, za morderstwa i katowanie setek tysięcy naszych sióstr i braci, za miliony wywiezionych Polaków jako niewolników do Niemiec, za niedolę i nieszczęście Kraju, za nasze cierpienia i tułaczkę – z wiarą w sprawiedliwość Opatrzności Bożej idziemy naprzód ze świętym hasłem w sercach naszych Bóg, Honor i Ojczyzna. – Generał dywizji Władysław Anders¹⁶.

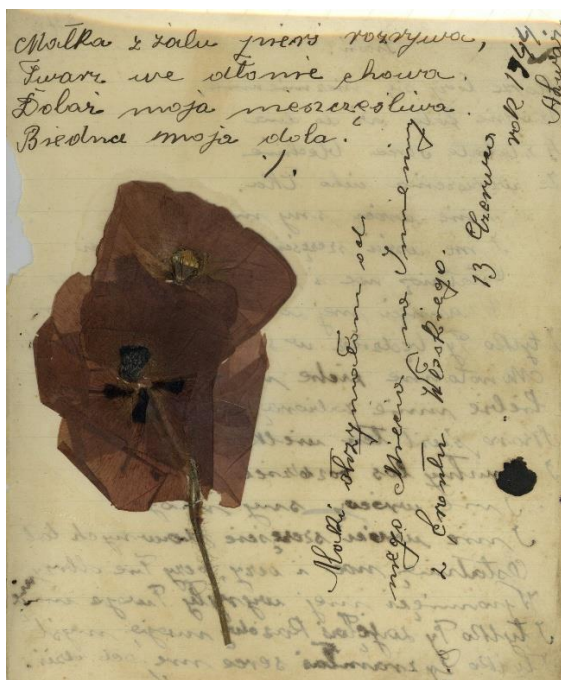
W nocy z 11 na 12 maja nastąpiło ogniowe przygotowanie natarcia. 12 maja do akcji wkroczył 2 KP. W wyniku niemieckiego kontrataku i uderzenia ogniowego na wzgórze straty w poszczególnych pododdziałach sięgały od 40 do 70% stanu osobowego. Polacy byli zmuszeni wycofać się na pozycje wyjściowe. W kolejnych dniach prowadzono działania lokalne i rozpoznawcze, a lotnictwo bombardowało pozycje nieprzyjaciela. Nocą 16 maja, w święto św. Andrzeja Boboli, nastąpiło decydujące uderzenie. Zaś 18 maja nad ruinami klasztoru na Monte Cassino powiewała już polska flaga, a później i brytyjska. Linia Gustawa w rejonie Monte Cassino została przerwana, ale Niemcy przeszli na kolejną linię obronną tzw. Linie Hitlera. W następnych dniach 2 KP zdobył miejscowość Piedimonte, stanowiącą silny punkt oporu w tym kompleksie umocnień niemieckich. W dniach 21-25 maja opanował kolejne niemieckie pozycje obronne na Linii Gustawa, tj. wzgórze Passo Corno i Monte Cairo. Droga do Rzymu została otwarta. Było to jedno z największych zwycięstw polskiego oręża podczas II wojny światowej, niestety okupione krwią wielu poległych. W samej bitwie o masyw Monte Cassino i Piedimonte zginęło 923 żołnierzy, 2931 zostało rannych, a 345 uznano za zaginionych, z których 251 powróciło do oddziałów po zakończeniu walk¹⁷.

¹⁶ Zbigniew WAWER, *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2009, s. 101.

¹⁷ *Działania 2 Korpusu*, t. 1, s. 133nn. Ponadto zob. m.in. Peter CADDICK-ADAMS, *Monte Cassino. Piekło dziesięciu armii*. Kraków, Wydawnictwo Znak Horyzont, 2019. Adam STUDZIŃSKI, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*. Kraków 1998. Melchior WAŃKOWICZ, *Bitwa o Monte Cassino*. Warszawa, Wydawnictwo Pruszyński Media SP. Z O.O., 2009. WAWER, dz. cyt.

Na temat walk o Monte Cassino napisano wiele artykułów, ukazało się wiele wspomnień. Znajdujemy je także w zasobie archiwalnym Instytutu zarówno w spuściźnie Kleszczyńskiego, który brał udział w bitwie¹⁸, jak i w zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie¹⁹.

Co zaś mówią o tamtych dniach inne archiwalia zgromadzone w APISK? Spróbujmy przyrzeć się bliżej niektórym z nich. W maju zbocza wzgórza Monte Cassino pokrywają czerwone maki. Tak też było tego pamiętnego maja 1944 roku. Dzień przed pierwszym natarciem, na pozycji 11 Pułku Artylerii Ciężkiej, Mieczysław Golonka zerwał kilka z nich i wysłał swojej mamie na imieniny do obozu przejściowego w Ahwazie w Persji, gdzie przebywała po ewakuacji z ZSRR. Dzisiaj te zasuszone maki, przyklejone do kartki ze wzruszającą pożegnalną pieśnią i z adnotacją matki, że otrzymała je na imieniny „od mojego Miecia” 13 czerwca 1944 roku w Ahwazie znajdują się w zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie²⁰.

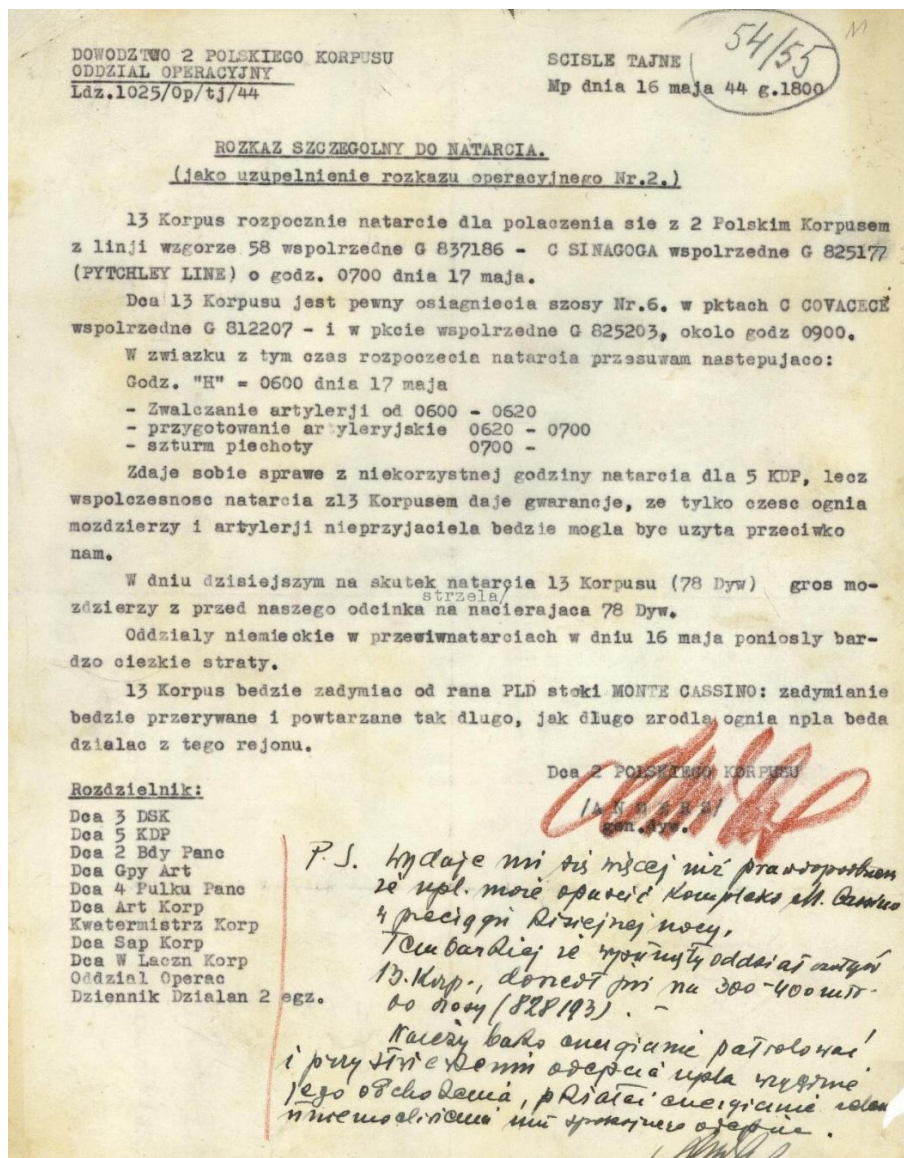
Maki zerwane w przeddzień pierwszego natarcia na Monte Cassino, tj. 11 maja 1944 r., przez Mieczysława Golonkę i przesłane matce na imieniny do obozu ewakuacyjnego w Ahwazie (Persja).

¹⁸ APISK 3/84-94.

¹⁹ APISK 10/148; 154.

²⁰ APISK 10/58.

Tam też są m.in. sprawozdania, uwagi z przebiegu działań poszczególnych batalionów 5 Wileńskiej Brygady Piechoty wchodzącej w skład 5 KDP. Jedno z nich, pełne napięcia i emocji, sporządzone przez por. Franciszka Olkowskiego z 13 batalionu dotyczy próby zajęcia wzgórza Widmo w rejonie masywu Monte Cassino w dniu 12 maja²¹. Inną już dynamikę walki oddaje, datowany na 16 maja godz. 18.00, ściśle tajny „Rozkaz szczególny do natarcia” dowódcy 2 KP gen. Andersa. Na dokumencie znajdują się także odręcznie dopisane przez niego uwagi, przypuszczenia dot. ewentualnych działań niemieckich²².

Ściśle tajny „Rozkaz szczególny do natarcia” dowódcy 2 Korpusu Polskiego generała dywizji Władysława Andersa z odręcznie dopisanymi przez niego uwagami dotyczącymi ewentualnych działań niemieckich, 16 maja 1944 r., godz. 18.00.

²¹ APISK 10/10, k. 29-30.

²² APISK 10/12, k. 11.

Częściowy przebieg samej bitwy 17 maja, jej tempo i rozmach, ofiarność i tragizm ukazuje fragmentarycznie zachowany tajny „Dziennik działań”²³.

Zniszczone miasto Cassino, w tle wzgórze Monte Cassino i ruiny klasztoru, maj 1944 r.

Odgłos toczących się wówczas walk docierał do pobliskiej bazy wojskowej 2 KP, gdzie wraz ze swoim Teatrem Żołnierza, towarzyszącym Armii Andersa w całym szlaku bojowym, przebywał Feliks Konarski, poeta, pieśniarz, aktor teatru lwowskiego. On to w nocy z 17 na 18 maja, zainspirowany echem bitwy o Monte Cassino, napisał szybko dwie zwrotki legendarnej dzisiaj pieśni wojskowej „Czerwone maki”. Zaś Alfred Schütz, kompozytor i dyrygent, także żołnierz 2 KP, nad ranem 18 maja skomponował muzykę. Trzecią zwrotkę dopisał Konarski kilkanaście godzin później jadąc do zdobytego już Monte Cassino. Tam w trakcie uroczystości po zwycięskiej bitwie odśpiewano pieśń. Tak o tym wydarzeniu wspomina jej autor:

Śpiewając po raz pierwszy „Czerwone maki” u stóp klasztornej góry, płakaliśmy wszyscy. Żołnierze płakali z nami. „Czerwone maki”, które zakwitły tej nocy, stały się jeszcze jednym symbolem bohaterstwa i ofiary – hołdem ludzi żywych dla tych, którzy przez miłość wolności polegli dla wolności ludzi²⁴.

²³ APISK 10/12, k. 19-24.

²⁴ Janusz KOWALCZYK, *Feliks Konarski, Alfred Schütz, „Czerwone maki na Monte Cassino”*, <https://culture.pl/pl/dzielo/feliks-konarski-alfred-schutz-czerwone-maki-na-monte-cassino> [dostęp: 24.04.2025]. Więcej zob. Feliks KONARSKI, *Historia Czerwonych maków*. Londyn 1961.

Pieśń bardzo szybko zdobyła popularność wśród polskich żołnierzy i na trwałe zapisała się w historii jako nieformalny hymn 2 KP. W przywoływanym już zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie znajduje się kopia tekstu wraz z notacją muzyczną tej pieśni wydana nakładem Oddziału Kultury i Prasy 2 KP we Włoszech w 1945 roku²⁵. Są tam także liczne fotografie obrazujące grozę toczonych wówczas walk. Przedstawiają one m.in. pole bitwy na Massa Albaneta – małym płaskowyżu w kompleksie górskim Monte Cassino, gdzie był silny punkt niemieckiej obrony. Na innych jest polska flaga powiewająca nad ruinami benedyktyńskiego opactwa, zniszczony klasztor i miasto Cassino, gruzy na polu walki, uszkodzone czołgi oraz żołnierze, dowódcy oglądający ten wręcz apokaliptyczny krajobraz po bitwie²⁶. Jest też pamiątkowa karta pocztowa krzyża-pomnika 5 KDP zbudowanego z elementów mostu Bailey’a (przenośny most stalowy) na szczycie wzgórza 575, w miejscu gdzie dywizja ta toczyła ciężkie walki. Wzniesli go polscy żołnierze ku czci poległych kolegów w niecałe dwa tygodnie po zakończeniu bitwy (ostateczną formę pomnika ukończono w maju 1945)²⁷.

Krzyż-pomnik 5 Kresowej Dywizji Piechoty na szczycie wzgórza 575 w rejonie Monte Cassino wzniesiony z elementów mostu Bailey’a przez polskich żołnierzy ku czci poległych kolegów na przełomie maja i czerwca 1944 r.

²⁵ APISK 10/32.

²⁶ APISK 10/165-166.

²⁷ APISK 10/36, k.19. Unikalne zdjęcia dokumentujące budowę pomnika zob. *Włochy: Krzyż-pomnik 5. Kresowej Dywizji Piechoty na Monte Cassino*, <https://naszswiat.it/historia/wlochy-krzyz-pomnik-5-kresowej-dywizji-piechoty-na-monte-cassino/> [dostęp: 24.04.2025].

Prosty, metalowy krzyż – znak złożonej ofiary dla Ojczyzny, a dla chrześcijan też symbol zmartwychwstania i mocy, nadziei i pokoju. Wielu z tym przesłaniem, mimo zapewne lęku przed śmiercią, a niekiedy i zwątpieniem szło do walki.

W przeżywaniu wiary na wojennym szlaku towarzyszyli żołnierzom – jak już wcześniej wspomniano – kapelani wojskowi, którzy poza *sacrum* nieśli im wsparcie psychiczne i poczucie bezpieczeństwa. Przewodził im Józef Gawlina, biskup połowy Wojsk Polskich (od 1933). Uczestniczył on także w bitwie o Monte Cassino pełniąc funkcję kapelana liniowego w Sanitarnym Ośrodku Ewakuacyjnym w pobliskim Venafrò²⁸. W zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie jest wydany drukiem jego list pasterski pisany 28 maja, w uroczystość Zesłania Ducha Świętego, skierowany do dowódcy i żołnierzy walczących. W mocnych, przejmujących i pełnych podziwu słowach – w kontekście wiary – pisał o bohaterstwie, zaangażowaniu, lojalności i ofiarności polskiego żołnierza. Dziękował kapelanom za ich służbę Bogu i ludziom, a także jako żołnierzom na linii frontu²⁹.

Tymczasem dnia 4 czerwca 1944 roku oddziały amerykańskiej 5 Armii wkroczyły do Rzymu, a dzień później ogłoszono tam oficjalny komunikat o uwolnieniu pierwszej stolicy europejskiej spod panowania niemieckiego. Do Watykanu na spotkanie z papieżem Piusem XII zaczęli znów przybywać liczni pielgrzymi. Wśród nich byli także polscy dowódcy i liczni żołnierze 2 KP. Szczególny przebieg miała uroczysta audyencja 28 lipca 1944 roku. Papież przyjmował wówczas Naczelnego Wodza PSZ gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego, któremu towarzyszyli m.in. gen. Anders, bp Gawlina, ambasador RP przy Stolicy Apostolskiej Kazimierz Papée oraz 500 żołnierzy 2 KP³⁰. Jeden z uczestników audyencji tak ją opisuje:

Wolno twierdzić, że od wielu wieków niczego podobnego nie widział plac św. Piotra i czcigodne sale pałacu Watykańskiego. Więc najpierw kilkaset ludzi licząca delegacja całego Korpusu [...] ustawiła się w porządku oddział pod kolumnadą Placu św. Piotra i przyjmowała Naczelnego Wodza wojskowym obyczajem – raportem i chóralnym «czołem panie generale». Na sali klementyńskiej dowódca

²⁸ Andrzej Krzysztof KUNERT, „Pius XII i żołnierze II Korpusu Polskiego gen. dyw. Władysława Andersa”, *Resovia Sacra* 28 (2021), s. 275-276. Więcej zob. m.in. Józef GAWLINA, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Połowego Wojska Polskiego 1939-1945*. Wstęp i edycja Jerzy MYSZOR, Katowice, Wydawnictwo Księgarnia św. Jacka i in., 2019. Piotr MAJKA, *General Józef Gawlina. Biskup połowy*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2017.

²⁹ APISK 10/80, s. 5-10.

³⁰ KUNERT, dz. cyt., s. 285.

całości, ustawił swój batalion w zwarty czworobok – i, rzecz niesłychana, w chwili gdy papież wchodził na salę, odezwały się wprawdzie jakieś oklaski przypadkowo zabłąkanych na audiencję cywilów, ale przygłuszyła je zaraz głośnie komenda „baczność”, na którą aż wzdrygnęły się nie przyzwyczajone do wojskowego sposobu oddawania honorów postacie prałatów. A kiedy po błogosławieństwie papieskim d[owód]ca Korpusu zaintonował „Boże coś Polskę”, mury Watykanu zdrząły od śpiewu tak potężnego, jaki tylko oddział polskiego wojska wykonać potrafi³¹.

W zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie znajduje się przemówienie Ojca Świętego Piusa XII, które wówczas wygłosił³². Natomiast w zespole akt Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej zachowała się fotografia świty wojskowej z gen. Sosnkowskim na czele i przedstawicieli polskich władz państwowych uczestniczących w tej audiencji³³.

Naczelnny Wódz PZS generał broni Kazimierz Sosnkowski wraz z osobami towarzyszącymi na audiencji u papieża Piusa XII. Drugi z lewej korespondent wojenny przy 2 Korpusie Polskim Melchior Wańkowicz, w centrum generał Kazimierz Sosnkowski, z tyłu za nim generał Władysław Anders. Po lewej stronie Sosnkowskiego ambasador RP przy Stolicy Apostolskiej Kazimierz Papée, po prawej generał Bolesław Bronisław Duch, dalej generał Michał Tokarzewski-Karaszewicz i sekretarz ambasady Witold Bronowski. Pierwszy z prawej radca kanoniczny ambasady prałat Walerian Meysztowicz, Watykan, 28 lipca 1944 r. Autor fotografii: Fotografia Pontificia G. Felici.

³¹ Cyt. za KUNERT, dz. cyt., s. 286.

³² APISK 10/41, k. 2-4.

³³ APISK 2/246.

Ponadto jest tam m.in. korespondencja odnosząca się do kolejnych spotkań polskich żołnierzy z papieżem czy prośby o błogosławieństwa³⁴.

Z walką o Monte Cassino wiąże się niebanalna historia powstania oznaki rozpoznawczej 22 Kompanii Transportowej. Otóż niezwykle „żołnierzem” tej kompanii był syryjski niedźwiedź brunatny Wojtek, przygarnięty przez nich w Iranie w 1942 roku. Wraz z kompanią przeszedł szlak bojowy z Iranu przez Irak, Syrię, Palestynę, Egipt do Włoch. Wojtek brał też udział w bitwie o Monte Cassino, podczas której pomagał żołnierzom w przenoszeniu skrzyń z amunicją lub samych pocisków. Od tamtej pory symbolem kompanii stał się niedźwiedź z pociskiem artyleryjskim w łapach³⁵. W zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie zachowała się wykonana z metalu odznaka kompanii w kształcie kierownicy z niedźwiedziem trzymającym pocisk artyleryjski oraz wpinki z takim samym wzorem³⁶.

Tymczasem 2 KP został przydzielony do działań na wybrzeżu Morza Adriatyckiego, gdzie w lipcu 1944 roku zdobył m.in. Loreto i wyzwolił Ankonę. W sierpniu i wrześniu przełamał obronę niemiecką na Linii Gotów. Od października walczył w Apeninie Emiliańskim. Pod koniec grudnia zatrzymał się na rzece Senio i pozostał tam do wiosny 1945 roku. Ofensywa wiosenna rozpoczęła się bitwą o Bolonię. 2 KP przełamując linie obrony niemieckiej na południowym wschodzie od Bolonii 21 kwietnia wkroczył do miasta entuzjastycznie witany przez jego mieszkańców. Tym samym skończył się jego udział w kampanii włoskiej. Na końcowym szlaku bojowym oddziały korpusu zasilili m.in. Polacy z Pomorza, Wielkopolski czy Śląska, którym udało się zdezerterować z przymusowej służby w Wehrmachcie³⁷.

W archiwum Instytutu nie ma dużo dokumentacji dotyczącej szlaku bojowego korpusu po bitwie o Monte Cassino. W zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie interesujące jest tajne „Sprawozdanie z działań 2 Polskiego Korpusu na odcinku Adriatyckim” sporządzone we wrześniu 1944 roku przez Oddział Operacyjny Dowództwa 2 KP³⁸. Uwagę zwraca także pamiątkowa płytka z naklejonym orzełkiem wojskowym oraz m.in. oznaką 8 Armii Brytyjskiej,

³⁴ APISK 2/57, s. 6-24, 29-73.

³⁵ Magdalena LORENC, „<Pomnik niedźwiedzia Wojtki>, czyli o polskich projektach upamiętniających udział zwierząt w II wojnie światowej”, *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* 3 (2015), s. 257-258.

³⁶ APISK 10/215.

³⁷ Szczegółowe informacje o działaniach wojennych 2 KP po bitwie pod Monte Cassino zob. m.in. Witold BIEGAŃSKI, *Bolonia 1945*. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986. *Działania 2 Korpusu*, t. 1, s. 289nn oraz *Działania 2 Korpusu we Włoszech*, t. 2. Red. Stanisław BIEGAŃSKI, Rzym-Londyn, Fundacja Rzymska im. J. Z. Umiastowskiej, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, 2024 [reprint].

³⁸ APISK 10/15.

dowództwa APW, 2 KP i jego jednostek. Została ona wykonana z resztek wykładzin do produkcji harmonii przez firmę muzyczną z miejscowości Recanati koło Loreto po jej wyzwoleniu przez aliantów³⁹.

Pamiątkowa płytką z oznakami wojskowymi wykonana z resztek wykładzin do produkcji harmonii przez firmę muzyczną z miejscowości Recanati koło Loreto, prawdopodobnie w lipcu 1944 r. U góry od lewej: oznaka dowództwa 2 Korpusu Polskiego i oddziałów pozadywizyjnych, orzełek wojskowy, oznaka 8 Armii Brytyjskiej (Tarcza Krzyżowców). W środku od lewej: oznaka 6 Lwowskiej Brygady Piechoty, 3 Dywizji Strzelców Karpackich, 5 Kresowej Dywizji Piechoty. U dołu od lewej oznaka dowództwa Armii Polskiej na Wschodzie oraz 2 Warszawskiej Dywizji Pancernej.

Zachował się też, w formie ulotki, rozkaz pożegnalny dowódcy 8 Armii generała Olivera Leese'a, datowany na 1 października 1944 roku. Dziękował w nim 2 KP za wspólną walkę, wspominał o istotnej roli korpusu w szlaku bojowym i dumie, że miał pod swoimi rozkazami takich żołnierzy⁴⁰.

³⁹ APISK 10/212.

⁴⁰ APISK 10/16.

40
Rozkaz pożegnalny Dowódcy 8 Armii Olivera Leese'a

Rozkaz Pożegnalny Dowódcy Armii

Przykrym jest dla mnie dzień w którym muszę się zegnac z Korpusem Polskim, odchodzac na stanowisko Dowódcy Grupy Armii. Niestety czas nie pozwala mi na przyjazd i zobaczenie Was przed odjazdem.

Od chwili wejścia w skład 8 Armii odegraliscie znakomita role w jej zwyciestwach — najpierw przez Wasze historyczne zwyciestwo w bitwie o MONTE CASSINO, następnie w sławnym poscigu i w walkach od ORTONY do Linii GOTOW. Tymi osiągnięciami Polski Korpus zdobył sobie zaszczytne miejsce w historii 8 Armii.

W zbliżającej się godzinie zwycięstwa nad Niemcami, 8 Armia a z nią Korpus Polski odegrają w dalszym ciągu decydującą rolę.

Czułem się bardzo dumny mając pod swoimi rozkazami Polski Korpus. Z głębokim zalem zegnám wielu moich przyjaciół z posród Was.

Dziękuję Wam i życze wszystkim m dużo szczescia.

Oliver Leese

General Dywizji.

Rzut Taktyczny 8 Armii.
1 października 1944 r.

Rozkaz pożegnalny dowódcy 8 Armii Brytyjskiej generała dywizji Olivera Leese'a skierowany do żołnierzy 2 Korpusu Polskiego, 1 października 1944 r.

Natomiast w spuściźnie Kleszczyńskiego znajdują się m.in. teksty dotyczące 15 Wileńskiego Batalionu Strzelców, zwanych potocznie Wilkami oraz broszura autora pt.

„Wilki” nad rzeką Senio (wydanie z 1945)⁴¹. W obydwu zespołach są zbiory artykułów odnoszące się ogólnie do 2 KP⁴².

W czasie, gdy część żołnierzy 2 KP uczestniczyła w działaniach bojowych w północnych Włoszech, pluton polskich saperów i robotnicy włoscy na przełomie lat 1944 i 1945 budowali Polski Cmentarz Wojenny u stóp zrujnowanego klasztoru na Monte Cassino. Powstał on na płaskim siodle, zwanym w czasie bitwy „Doliną Śmierci”, znajdującym się pomiędzy Monte Cassino a wzgórzem 593, gdzie korpus stoczył najcięższe walki. Uroczyste oddanie cmentarza nastąpiło 1 września 1945 roku. Wśród masywów okalających Monte Cassino znalazło spoczynek 1072 żołnierzy 2 KP poległych tutaj w bitwie i przeniesionych z prowizorycznych cmentarzy w Acquafondata i San Vittore del Lazio oraz innych miejsc tymczasowego pochówku, w tym także z wcześniejszych walk m.in. nad rzeką Sangro i Volturno⁴³. W późniejszym czasie, zgodnie ze swoją wolą, spoczął tutaj abp Józef Gawlina (1965), gen. broni Władysław Anders (1970), gen. dywizji Bolesław Bronisław Duch (1980) oraz Irena Anders (2011). Każdego roku 18 maja, w rocznicę bitwy na cmentarzu na Monte Cassino odbywają się uroczystości upamiętniające to zwycięstwo polskiego oręcza. Obrazują je wycinki prasowe oraz liczne fotografie zgromadzone w zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie⁴⁴. Są tam także zdjęcia z pogrzebu gen. Andersa, który stał się jedną z najważniejszych manifestacji patriotyzmu ówczesnej polskiej emigracji⁴⁵. Ponadto różnorodne informacje o innych polskich nekropoliach we Włoszech z okresu II wojny światowej, tj. w Casamassima, Loreto i Bolonii⁴⁶. Fotografie o wspomnianej wyżej tematyce znajdują się także w aktach Ambasady RP przy Stolicy Apostolskiej⁴⁷. W spuściznie Kleszczyńskiego zachowały się natomiast plansze z fotografiami Polskiego Cmentarza Wojennego w Bolonii z lat 1945-1947⁴⁸.

Jakie zaś były losy żołnierzy 2 KP, którym udało się przeżyć koszmar wojny? Nie spełniły się ich marzenia i nadzieje powrotu do wolnej Ojczyzny. Bowiem po wyzwoleniu spod okupacji niemieckiej, na mocy postanowień konferencji pokojowej w Jałcie, Polska stała się satelitą ZSRR, a powstały pod dyktando Józefa Stalina Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej

⁴¹ APISK 3/78-80.

⁴² APISK 3/77; 10/142, 144-147, 149-150.

⁴³ Ewa PRZĄDKA, „By pamięć żyła”, *Polonia Włoska* 54 (2010), s. 14-16.

⁴⁴ APISK 10/105-111, 114-129, 190-193, 197, 200, 202.

⁴⁵ APISK 10/198.

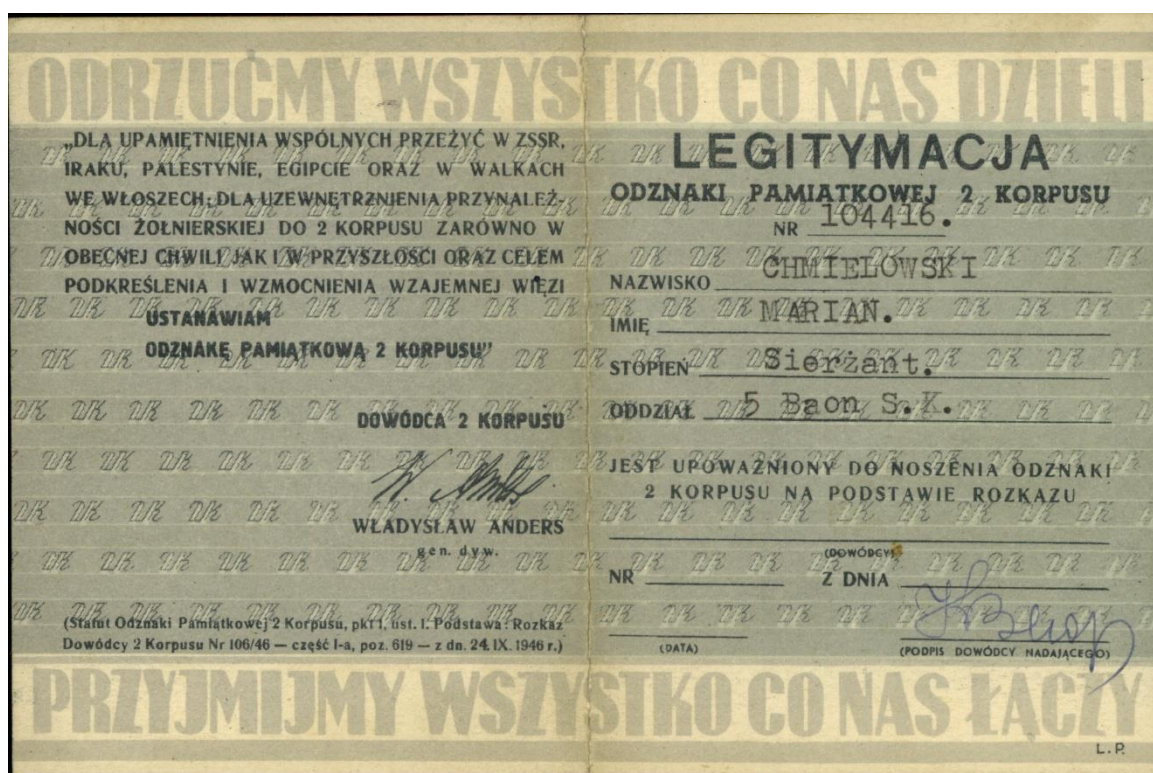
⁴⁶ APISK 10/95-96, 133, 188-189. Wykaz poległych żołnierzy 2 KP na Półwyspie Apenińskim i spoczywających na polskich cmentarzach wojennych zob. <https://cmpi.fondazionemm2c.eu/> [dostęp: 12.04.2025].

⁴⁷ APISK 2/299-301, 311-313, 315-319, 332.

⁴⁸ APISK 3/162.

w czerwcu 1945 roku został uznany przez aliantów. W konsekwencji w 1946 roku korpus przetransportowano do Wielkiej Brytanii⁴⁹. Tuż przed zakończeniem ewakuacji żołnierzy, rozkazem z 24 września 1946 roku dowódca korpusu gen. dywizji Władysław Anders ustanowił Odznakę Pamiątkową 2 KP. W materiałach dot. PSZ na Zachodzie jest tekturowa składana legitymacja upoważniająca do jej noszenia przez sierż. Mariana Chmielowskiego. Znajduje się na niej jakże znamienita sentencja:

Dla upamiętnienia wspólnych przeżyć w ZSSR, Iraku, Palestynie, Egipcie oraz w walkach we Włoszech; dla uzewnętrznienia przynależności żołnierskiej do 2 Korpusu zarówno w obecnej chwili jak i w przyszłości, oraz celem podkreślenia i wzmocnienia wzajemnej więzi, ustanawiam Odznakę Pamiątkową 2 Korpusu⁵⁰.

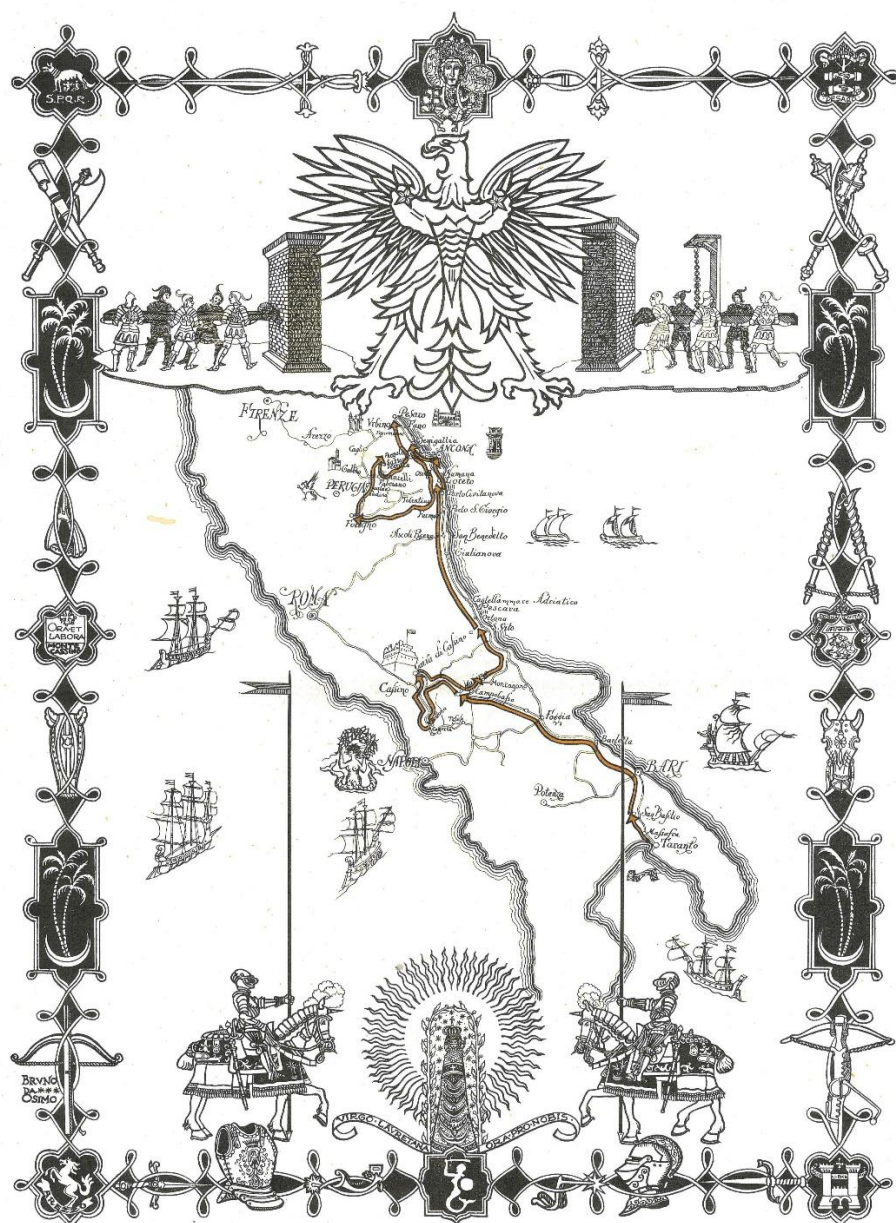

Legitymacja Odznaki Pamiątkowej 2 Korpusu Polskiego, ustanowionej rozkazem dowódcy 2 Korpusu generała dywizji Władysława Andersa 24 września 1946 r., nadanej sierżantowi Marianowi Chmielowskiemu z 5 Batalionu Strzelców Karpackich.

⁴⁹ W zbiorze materiałów dot. PSZ na Zachodzie zachowała się fotografia przedstawiająca żołnierzy z 12 Pułku Ułanów Podolskich na pokładzie MS „Sea Robin” w Neapolu przed wyjazdem do Anglii w październiku 1946 r. APISK, sygn. 10/181. Więcej zob. Józef SMOLIŃSKI, Jakub ŻAK, „Przerzut żołnierzy 2 Korpusu Polskiego z Włoch do Wielkiej Brytanii”, *Kwartalnik Bellona* 4 (2016), s. 149-162.

⁵⁰ APISK 10/55, k. 15.

W 1947 roku 2 Korpus Polski rozwiązano. Część żołnierzy jeszcze z terenów Włoch w 1945 roku wróciła do Polski. Większość pozostała na emigracji i wstąpiła do Polskiego Korpusu Przysposobienia i Rozmieszczenia przygotowując się po zdemobilizowaniu do życia cywilnego w Wielkiej Brytanii lub poza nią. Na wyzwolenie Polski z rąk ZSRR trzeba było jeszcze długo czekać.

Szlakiem Pułku 1944

Ozdobna rycina szlaku bojowego Pułku Ułanów Karpackich, jednostki pozadywizyjnej 2 Korpusu Polskiego, we Włoszech od wyokrętowania w porcie Taranto w styczniu 1944 r. do walk o Pesaro w sierpniu 1944 r., Kair, 1945 r.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Papieskiego Instytutu Studiów Kościelnych (APISK)

Zespół nr 2: Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej 1920-1976 [1977].

Zespół nr 3: Spuścizna Karola Kleszczyńskiego [1861]1917-1996.

Zespół nr 7: Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924-1950.

Zespół nr 10: Zbiór materiałów archiwalnych dotyczących Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, 1939-2016.

Zespół nr 35: Kolekcja Kazimierza Kucharskiego 1942-1944.

Opracowania

Ambasada RP przy Stolicy Apostolskiej 1920-1976 [1977]. Inwentarz. Oprac. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Mariola SZALENIEC, Rzym 2019 [komputeropis].

ANDERS, Władysław, *Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939-1946*. Warszawa, Narodowe Centrum Kultury, 2018.

APPLEBAUM, Anne, *Gulag*. Warszawa, Wydawnictwo Agora, 2018.

BIEGAŃSKI, Witold, *Bolonia 1945*. Warszawa, Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej, 1986.

TENŻE, *Polskie Siły zbrojne na Zachodzie 1939-1945*. Warszawa, Krajowa Agencja Wydawnicza, 1990.

CADDICK-ADAMS, Peter, *Monte Cassino. Piekło dziesięciu armii*. Kraków, Wydawnictwo Znak Horyzont, 2019.

Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940-1941, t. II. Red. Bernadetta GRONEK, Grzegorz JAKUBOWSKI, Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, Oficyna Wydawnicza Rytm, 2001.

DUNIN-WILCZYŃSKI, Zbigniew, *Pustynia i skorpiony: wojsko polskie w Iraku 1942-1943*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2007.

Działania 2 Korpusu we Włoszech, t. 1-2. Red. Stanisław BIEGAŃSKI, Rzym-Londyn, Fundacja Rzymska im. J. Z. Umiastowskiej, Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, 2024 [reprint].

Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564-1995. Oprac. Ludwik GRZEBIEŃ i in., Kraków, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum – Wydawnictwo WAM, 2004, s. 341.

GAWLINA, Józef, *In viam pacis. Dziennik Biskupa Polowego Wojska Polskiego 1939-1945*. Wstęp i edycja Jerzy MYSZOR, Katowice, Wydawnictwo Księgarnia św. Jacka, 2019.

JANCZAK, Bartosz, *Organizacja i wyszkolenie Armii Polskiej na Wschodzie w latach 1942-1944*. Łódź-Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej, 2023.

Kolekcja Kazimierza Kucharskiego 1942-1944. Inwentarz. Oprac. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Warszawa 2025 [komputeropis].

KONARSKI, Feliks, *Historia Czerwonych maków*, Londyn, 1961.

KUNERT, Andrzej Krzysztof, „Pius XII i żołnierze II Korpusu Polskiego gen. dyw. Władysława Andersa”, *Resovia Sacra* 28 (2021), s. 275-276.

LORENC, Magdalena, „<Pomnik niedźwiedzia Wojtka>, czyli o polskich projektach upamiętniających udział zwierząt w II wojnie światowej”, *Środkowoeuropejskie Studia Polityczne* 3 (2015), s. 257-258.

MAJKA, Piotr, *General Józef Gawlina. Biskup polowy*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2017.

5 Kresowa Dywizja Piechoty 1941-1947. Zarys dziejów. Red. Andrzej SUCHCITZ, Londyn, Fundusz Pomocy Wdowom, Sierotom i Inwalidom 5 Kresowej Dywizji Piechoty, 2012.

PIETRZAK, Jacek, *Polscy uchodźcy na Bliskim Wschodzie w latach II wojny światowej. Ośrodki, instytucje, organizacje*. Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2012.

PRZĄDKA, Ewa, „By pamięć żyła”, *Polonia Włoska* 54 (2010), s. 14-16.

SMOLIŃSKI, Józef, ŻAK, Jakub, „Przerzut żołnierzy 2 Korpusu Polskiego z Włoch do Wielkiej Brytanii”, *Kwartalnik Bellona* 4 (2016), s. 149-162.

Spuścizna Karola Kleszczyńskiego [1861]1917-1996. Inwentarz. Oprac. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Mariola SZALENIEC, Rzym 2016 [komputeropis].

Spuścizna Stanisława Kościalkowskiego 1924-1950. Inwentarz. Oprac. Lidia POTYKANOWICZ-SUDA, Mariola SZALENIEC, Rzym 2015 [komputeropis].

Stanisław Kościalkowski pamięci przywrócony. Red. Małgorzata DĄBROWSKA, Warszawa-Łódź, Instytut Pamięci Narodowej, Uniwersytet Łódzki, 2016.

STUDZIŃSKI, Adam, *Wspomnienia kapelana Pułku 4 Pancernego „Skorpion” spod Monte Cassino*. Kraków, 1998.

TOPOLSKA, Maria Barbara, „Kleszczyński Karol”, w: *Polonia włoska. Słownik Polaków i instytucji polskich we Włoszech*, t. I. Red. Kazimierz DOPIERAŁA, Hieronim FOKCIŃSKI, Bydgoszcz, Akademia Bydgoska im. Kazimierza Wielkiego, Pontificio Istituto di Studi Ecclesiastici (Rzym), 2002, s. 57-58.

Trzecia Dywizja Strzelców Karpackich 1942-1947, t. 1. Red. Mieczysław MŁOTEK, Londyn, Zarząd Główny Związku Karpaczyków, 1978.

WAŃKOWICZ, Melchior, *Bitwa o Monte Cassino*. Warszawa, Wydawnictwo Pruszyński Media SP. Z O.O., 2009.

WAWER, Zbigniew, *Monte Cassino. Walki 2 Korpusu Polskiego*. Warszawa, Wydawnictwo Bellona, 2009.

WÓJCIKOWA, Stefania, „Nekrologia – zmarli w 1983”, *Rocznik Warszawski* 20 (1988), s. 289.

Z Kresów Wschodnich RP na wygnanie. Opowieści zesłańców 1940-1946. Oprac. Henryka ŁAPPO, Londyn, Ognisko Rodzin Osadników Kresowych, 1996.

Zbiór materiałów archiwalnych dotyczących Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie 1939-2016. Inwentarz. Oprac. Sylwia KURZYP, Beata PŁOCHOCKA, Rzym 2016 [komputeropis].

ŻAROŃ, Piotr, *Armia Andersa*. Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek, 1996.

Netografia

BRZOZOWSKI, Jerzy, *Życiorys Księdza Kazimierza Kucharskiego T.J.*, <https://kpbk.umk.pl/dlibra/publication/250115/edition/246566?language=pl> [dostęp: 29.04.2025].

KOWALCZYK, Janusz, *Feliks Konarski, Alfred Schütz, „Czerwone maki na Monte Cassino”*, <https://culture.pl/pl/dzielo/feliks-konarski-alfred-schutz-czerwone-maki-na-monte-cassino> [dostęp: 24.04.2025].

Polskie cmentarze wojenne we Włoszech z okresu II wojny światowej, <https://cmpi.fondazionemm2c.eu/> [dostęp: 12.04.2025].

Włochy: Krzyż-pomnik 5. Kresowej Dywizji Piechoty na Monte Cassino, <https://naszswiat.it/historia/wlochy-krzyz-pomnik-5-kresowej-dywizji-piechoty-na-monte-cassino/> [dostęp: 24.04.2025].